

УДК 340.1

Бородін Іван Лук'янович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Навчально-наукового Юридичного інституту
Національного авіаційного університету

Моїсеєнко Любов Михайлівна,
студентка Навчально-наукового Юридичного інституту
Національного авіаційного університету

ЗМІСТ ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ В МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Демократичні зміни в Україні пред'являють нові вимоги щодо якості правових засобів в механізмі забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Такі якісні зміни можливі у разі гідного ставлення до особи, посилення охорони прав та свобод людини і громадянина, різних форм власності та інших пріоритетів правового, демократичного суспільства, визначених Конституцією України. Досягнення даних цілей можливе у разі доведення нормативно-правової бази до європейських стандартів, врахування напрацювань науковців України та інших країн, пов'язаних з проблематикою правових засобів в механізмі забезпечення прав та свобод людини і громадянина, визначених Основним законом нашої держави.

Ключові слова: правові засоби, правове регулювання, механізм реалізації, людина, особа, особистість, права та свободи, правові, економічні, соціальні гарантії, правова охорона.

Постановка проблеми. Права та свободи людини і громадянина, їх генезис, соціальне призначення є однією проблем історичного та соціально-політичного, культурного розвитку людських цивілізацій. Ця проблема є актуальною протягом багатьох віків, залишаючись у центрі уваги дослідників, які аналізували її з різних сторін – політико-правових, філософських, релігійних, етичних, соціальних. В різні епохи та на різних етапах розвитку суспільства права людини набували різноманітного значення, що зумовлювалось формами правління та державного устрою, політичними режимами.

Основоположним критерієм розвитку сучасного суспільства в Україні, засобом формування соціальної та правової держави є конституційне проголошення прав та свобод людини і громадянина як найвищої соціальної цінності. Але законодавче визнання прав та свобод не означає одночасної появи у людини можливості користуватися покладеними в основу прав можливостями у повному обсязі. Важливим є створення ефективних правових засобів в механізмі забезпечення прав і свобод.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова основа дослідження складається із національного і зарубіжного законодавств, статистичних даних, праць провідних вчених, зокрема: В.Б. Авер'янов, С.С. Алексєєв, М.В. Баглай, І.Л. Бородін, О.М. Василь'єв, М.В. Вітрук, Л.Д. Воєводін, Б.М. Габрічидзе, О.М. Горовцев, В.П. Грибанов, О.І. Денисов, В.Н. Денисов, О.І. Єкімов, П.Б. Євграфов, В.О. Євдокимов, О.В. Іванов, В.К. Князєв, В.К. Колпаков, О.В. Кузьм'яченко, О.О. Кутафін, В.В. Лазарєв, О.А. Лукашова, Н.С. Малєїн, О.В. Малько, Т.В. Мацелик, М.Н. Марченко, М.І. Матузов, О.О. Мережко, Є.В. Назаренко, В.Ф. Опришко, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабинович, Т.Н. Радько, І.С. Самощенко,

І.А. Тимченко, Є.В. Тихонова, М.Ю. Тодика, К.Б. Толкачев, В.Є. Чиркін, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко, та ін. Аналіз теоретичних концепцій цих науковців дав змогу оцінити стан проблем, що досліджуються, визначити коло питань, які взагалі не були предметом наукового пошуку.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз становлення та функціонування інституту правових засобів забезпечення прав та свобод людини і громадянина, дослідження змісту та структури механізму забезпечення прав людини і громадянина, його ефективності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людські цивілізації на шляху утвердження прав і свобод людини пройшли довгий шлях, обмежуючи всевладдя держави, поширюючи принцип рівноправності на все більше коло осіб та взаємовідносин між ними. Боротьба за права людини ставала каталізатором широкомасштабних змін у суспільно-політичному житті. Прийняття Конституцій, формування національних правових систем країн Західної Європи, в яких знайшли своє відображення напрацювання великих мислителів античного світу, а потім і європейської наукової думки, співпали з підйомом загальнонаціональних культур цих країн. Це стало об'єктивною передумовою і першопричиною того, що конституційні принципи цих країн стали категоричним імперативом взаємовідносин між самою державою і її громадянами.

Правові засоби в механізмі забезпечення прав та свобод людини і громадянина – це складне й багатогранне явище. У різні часи проблема прав людини, залишаючись політико-правовою категорією, набувала релігійно-етичного, соціально-правового, філософсько-правового розуміння.

Відомо, що свободу визначають як здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети, виходячи із об'єктивної необхідності. Свобода є основоположним фактором правосуб'єктності людини. Зміст свободи полягає в тому, що людина повинна відчувати і розуміти, чому вона має діяти саме таким чином. С.С. Сливка зазначає що свободу визначають як здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети, виходячи із об'єктивної необхідності [10, с. 30]. Але поведінку людини часто можна зрозуміти, як таку, що перебуває на межі між добром і злом, а насильство, на жаль, стало одним із способів за допомогою якого забезпечується панування людини над людиною, її влада.

Зовнішніми аспектами свободи людини є позитивне право і в першу чергу Конституція та закони держави. Але свобода людини не може бути безмежною, вона повинна бути обмежена, бо може бути перетворена на свавілля. Межі свободи і межі не свободи повинні визначатися законом. Разом з тим, на законодавчому рівні ця проблема почала реалізуватись досить повільно. Так, навіть на сьогодні в українському законодавстві та юридичній науці поняття правових засобів щодо забезпечення прав людини не має чіткого визначення: не розкрито їх зміст, не в повному обсязі вивчені місце й роль у системі законодавства. Потребує удосконалення понятійний апарат на рівні загальної теорії права.

Історія українського народу є прикладом його боротьби за самовизначення, створення власної, незалежної держави. Так, однією із ознак козацько-гетьманської доби у становленні державного устрою, законодавчого визначення прав і свобод громадян стала Конституція Пилипа Орлика 1710 р. Після входження України до складу Російської імперії, проблемами політико-правових ідей гуманізму зверталось багато українських мислителів, наприклад М. Драгоманов, М. Грушевський, М. Костомаров, Т. Шевченко.

За роки радянської влади в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), які закріплювали різний правовий статус (правосуб'єктність) особи, обсяг її прав, свобод та обов'язків. Але як юридична категорія загальної теорії права він не став

предметом дослідження, в тому об'ємі, який давав можливість оцінити його за європейськими стандартами.

Саме поняття «правові засоби, правовий захист» у радянській юридичній літературі вживалося рідко й у дуже широкому значенні – як будь-яка діяльність, спрямована на забезпечення прав особистості [3, с. 105].

Зрозуміло, що проблема реального забезпечення прав та свобод людини і громадянина безпосередньо пов'язана із конкретними історичними особливостями розвитку конкретної держави, формою організації державної влади та соціально-економічним устроєм, розвитком політичних інститутів, політичною свідомістю й активністю народних мас, рівнем їх правової культури та іншими обставинами, характерними для кожного суспільства. Водночас найсуттєвішою умовою існування будь-якої держави й будь-якого суспільства є їх незалежність та суверенність. Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України відкрило можливість розширити права і свободи громадян, зміцнити механізми їх, захисту.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і Зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» 5 грудня 1991 р. наголошувалось на тому, що нова, держава ставить собі за мету реально забезпечити права і свободи людини й громадянина [5]. Перші законодавчі акти української держави на правовому рівні закріпили вказану мету. Закони України «Про власність», «Про підприємництво», «Про свободу совісті та релігійних організацій», «Про громадянство України», «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве й регіональне самоврядування» засвідчили, що пріоритетним напрямком діяльності держави є забезпечення прав та свобод людини і громадянина, створення дійового механізму їх, реалізації. Таким чином, термін «правові засоби забезпечення прав людини» ввійшов до нашого наукового та повсякденного життя тільки в останні роки.

Прийняття України 9 листопада 1995 р. до Ради Європи стимулювало процес підготовки й прийняття нової Конституції вже незалежної держави. Конституція України 1996 р. визначила, що людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані (ст.3) найвищою соціальною цінністю [6, с. 141].

Правові засоби в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина проголошено змістом і метою діяльності держави. Держава, згідно з Конституцією України, відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Велика кількість законів, в яких термін «правові засоби забезпечення» «нормативно закріплені, свідчать про те, що відображуване ним явище, стало невід'ємним компонентом юридичної практики і правової «матерії», реальним феноменом державно-правового життя суспільства [8, с. 19-21].

Проте, правові засоби в механізмі забезпечення людини як юридична категорія в законодавстві нашої країни та юридичній науці ще не набули належного відображення. Так, більшість законів є суто спеціальними і регулюють правовий захист вузького кола суб'єктів, не поширюючись на людину як цілісність. Судова реформа лише розпочалася, не прийнято законів які здатні разом стати правовою основою правового захисту людини. Система національного законодавства не відповідає міжнародним стандартам [2, с. 88].

Не до всіх із 12 конвенцій про захист прав людини Україна приєдналась ще й дотепер ведеться мова про імплементацію у відповідні галузі національного законодавства вже ратифікованих Україною конвенцій. Проте процес імплементації Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. ускладнюється низкою положень Закону України

про ратифікацію Конвенції та п'ятьох протоколів до неї, в яких містяться застереження і заяви України, що ґрунтуються на пріоритеті національного законодавства, а це суперечить змісту цієї Конвенції і порушує імплементаційні зобов'язання України [1, с. 136].

Щоб дати змістовне визначення поняттю «захист прав людини» необхідно встановити лексичний зміст насамперед таких термінів, як «захист» і «захищеність».

Згідно з Тлумачним словником В. Даля «захист» це «заступництво» [4]. С. І Ожегов у «Словнику російської мови» «захист – це те, що захищає, слугує обороною» [7, с. 196]. Тож, якщо в першому випадку захист – це діяльність якихось суб'єктів, то в другому випадку захист – це все те, що служить охороні й обороні: дії, предмети, знаряддя, механізми. Виходячи з вищенаведеного у понятті «захист прав людини», його складова – термін «захист» мав би означати діяльність суб'єктів права з використанням спеціальних юридичних засобів із метою захистити людину від замахів на її права та обов'язки. Проте таке пояснення терміну «захист» не зовсім відповідало б його сьогоденному змісту, який несе в собі не тільки пасивне навантаження, але й активне – відновлювальне. Зазначений термін у понятті «захист прав людини» означає і охорону, тобто активну оборону й відновлення порушеного становища, якщо таке мало місце. Такий підхід дає змогу об'єднати поняттям «захист прав людини» всі правові засоби в механізмі забезпечення, які спрямовані на реалізацію правового статусу особи.

П. М. Рабінович розрізняє поняття «охорона» та «захист» і вводить їх як окремі елементи поняття «забезпечення прав і свобод людини» як державної діяльності щодо створення умов для здійснення прав і свобод людини. На його думку поняття «забезпечення прав і свобод людини» містить у собі три елементи:

1) сприяння реалізації прав і свобод (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій);

2) охорону прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема, юридичних, для попередження, профілактики порушення прав і свобод);

3) захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [9, с. 7].

Отже, поняття «захист прав людини» охоплює лише діяльність щодо скоєних правопорушень і є вузьчим за своїм змістом ніж поняття «забезпечення».

У зв'язку з цим є необхідність у контексті визначення правових засобів в механізмі забезпечення розглянути такі суміжні явища, як здійснення прав, забезпечення прав, реалізація прав, правова захищеність і соціальний захист. Отже:

а) якщо захист прав людини – це тільки правозастосовча діяльність, то правове забезпечення – це і правозастосовна, і правотворча діяльність (перша – це конкретний, реальний правовий захист, а друга – це абстрактний правовий захист);

б) правові засоби в механізмі забезпечення прав людини – це не тільки захист прав, але додатково ще і юридична допомога людині, яка надається адвокатурою, нотаріатом, громадськими об'єднаннями, урядовими організаціями й установами;

в), правові засоби в механізмі забезпечення прав людини – з одного боку, і захист прав – з іншого, мають різну мету: перша – забезпечити правову захищеність людини в цілому, друга – захистити від порушення або відновити порушене конкретне суб'єктивне право;

г) правові засоби в механізмі забезпечення прав людини і захист прав відрізняються і за видами діяльності, через які вони здійснюються. Перший реалізується через юридично-правову діяльність, а другий – тільки через юридичну діяльність.

Також правове забезпечення, на відміну від захисту прав, охоплює всі елементи правового статусу людини, у тому числі і його обов'язки. Під забезпеченням прав людини І.А. Тимченко вважає систему їх гарантування, тобто систему загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, що забезпечують їх правомірну реалізацію, а в необхідних випадках – їх охорону [11, с. 80-81].

Загальною ознакою всіх вищенаведених визначень є те, що забезпечення конституційних прав – це створення сприятливих умов для їх реалізації та охорони. Щоб відрізнити в забезпеченні прав особистості сприятливі умови від несприятливих, сприятливі умови необхідно вважати гарантіями.

Таким чином, забезпечення прав людини це діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських об'єднань і громадян у створенні сприятливих умов (гарантій) для правомірної і неухильної їх реалізації і захисту. Основоположним критерієм щодо механізму забезпечення прав людини є створення гарантій їх реалізації. Реалізація права відображається в конкретній поведінці людини і зобов'язаних осіб, спрямованій на перетворення норм права в реальну дійсність. На нашу думку, реалізація прав і забезпечення прав людини, хоча й однорідні види правової діяльності (спрямовані на здійснення прав людини), але одночасно й відмінні. Вони існують паралельно хоча і тісно пов'язані: захист прав служить забезпеченню їх реалізації.

Правові засоби в механізмі забезпечення, як і будь-яка правова діяльність, відбувається в різних формах, до яких входять: а) юридична діяльність; б) правова поведінка; в) юридична практика; г) правова активність; д) правова робота; е) правовідносини; ж) правове регулювання.

Важливим елементом правозахисних відносин є право людини на правовий захист. Право людини на захист своїх прав охоплює ряд дій: право на звернення до суду, право на розгляд її справи в тому суді, до підсудності яких вона віднесена законом, право обвинувачуваного на розгляд його справи судом за участю присяжних у випадках, передбачених законом; право потерпілих від злочинів і зловживань владою на доступ до правосуддя й компенсацію заподіяного збитку та багато інших прав, встановлених галузевим законодавством, право на звернення до Європейського суду.

Специфіка правових засобів у правозахисних відносинах характеризується: а) можливістю вимагати визначеної поведінки від іншої сторони; б) здійсненням правомочності, як правило, через дії зобов'язаної сторони, тобто юридичний обов'язок носить активний характер, а правомочність – пасивний; в) можливістю примусу зобов'язаної сторони до вчинення дій, необхідних уповноваженою стороною, державою.

Визначення правових засобів в механізмі забезпечення прав людини було б неповним, якби воно не було розглянуто в межах правового регулювання. Під правовим регулюванням розуміють здійснюваний за допомогою системи правових норм, правовідносин, індивідуальних розпоряджень, результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони, розвитку відповідно до суспільних потреб.

Висновки. Таким чином, правові засоби в механізмі забезпечення прав та свобод людини і громадянина як самостійне цілісне поліструктурне правове явище – це відносно новий напрям не тільки в законотворчій і правозастосовчій діяльності, але й новий напрям у юридичній науці, зокрема, загальній теорії права.

Як нове явище і напрям науки правові засоби в механізмі забезпечення прав та свобод людини і громадянина вимагає теоретико-методологічного аналізу, його складових і суміжних правових явищ з метою формулювання нових узагальнень для теорії права та висновків для юридичної практики.

Дослідження походження поняття «правові засоби в механізмі забезпечення» є вихідним пунктом їх аналізу як правової реальності. Оскільки правові засоби існують в тій або іншій формі правової діяльності, виникає необхідність дослідження практики правового захисту, що можна передбачити у вигляді мети подальших наукових досліджень вченими правознавцями.

Список використаних джерел

1. 50-річчя Конвенції про захист прав людини та основних свобод (з міжнародної конференції) // Право України. – 2001. – №3. – С. 136-137.
2. Богачова Л. Л. Тенденції розвитку національного законодавства і проблема прав людини / Л.Л. Богачова // Права людини і правова держава. – Х., 1998. – 440 с.
3. Гулиев В.Е., Рудинский Ф.М. Социалистическая демократия и личные права / В.Е. Гулиев, Ф.М. Рудинський. – М.: Юрид. лит., 1984. – 190 с.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х томах / В. Даль. – М.: Русский язык Т. 1: А-З. 1999. – 699 с.
5. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990р, – К., 1990. – №31. – Ст. 429.
6. Конституція України // Відомості Верховної Ради України, 1996. – №30. – Ст. 141.
7. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. докт. филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой.: Рус. яз., 1984. – 797 с.
8. Рабінович П., Панкевич І. Межі прав людини і конституція України / П. Рабінович, І. Панкевич // Право України. – 1997. – №5. – С. 25-26.
9. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П. М. Рабінович. – Х., 1997. – 63 с.
10. Сливка С.С. Філософія права: навч. Посібн / С.С. Сливка. – Київ: Атіка, 2012. – 255 с.
11. Тимченко І.А. Конституційні права й обов'язки радянських громадян / І.А. Тимченко. – К., 1985. – 236 с.

Бородин И. Л., Моисеенко Л. М. Содержание правовых способов в механизме обеспечения прав и свобод человека и гражданина в Украине

Демократические изменения в Украине предъявляют новые требования относительно качества правовых средств в механизме обеспечения прав и свобод человека и гражданина. Эти качественные изменения возможны в случае достойного отношения, усиления охраны прав и свобод человека и гражданина, различных форм собственности и других приоритетов правового, демократического общества определяемых Конституцией Украины. Достижение этих целей возможно в случае, доведения нормативно-правовой базы до европейских стандартов, учета наработок ученых Украины и других государств, связанных с проблематикой правовых способов в механизме обеспечения прав и свобод человека и гражданина, установленных Основным законом нашего государства.

Ключевые слова: *правовые способы, правовое регулирование, механизм реализации, человек, личность, права и свободы, правовые, экономические, социальные гарантии, правовая охрана.*

Borodin I. L., Moisieienko L. M. The content of legal means in the mechanism of protection of rights and freedoms of man and citizen in Ukraine

The democratic changes in Ukraine are placing new demands on the quality of legal means in the mechanism of the rights and freedoms of man and citizen. These qualitative changes are possible in the case of dignity for the individual, strengthen the protection of the rights and freedoms of man and citizen, different ownership and other priorities of legal, democratic society, prescribed in the Constitution of Ukraine. Achieving these goals is possible in case of improvement of the legal system to the European standards, taking into account scientific developments in Ukraine and other countries related to the subject of legal means in the mechanism of the rights and freedoms of man and citizen, prescribed in the Basic law of our state.

Key words: *legal means, legal regulation, implementation mechanism, man, person, personality, rights and freedoms, legal, economic, social guarantees, legal protection.*

Надійшла до редакції 15 березня 2017 р.

